

Коментарі до острозьких легенд

Легенди про острозькі підземелля

Кожен із корінних та й приїжджих острожан знає про розгалужену сітку підземних ходів під Острогом. Всі вони тепер завалені, а розкопки не ведуться з причин нестачі коштів. Є різні версії щодо підземних ходів, але жодна з них не може бути ні заперечена, ні підтверджена до того часу, доки не будуть проведені повноцінні археологічні розкопки.

Проте в центрі м. Острога періодично проводяться земляні роботи міським водоканалом та іншими організаціями. Так, декілька років тому виконувалися роботи по прокладенню водогінної лінії до нового корпусу Національного університету «Острозька Академія», будівництво якого знаходиться на місці колишнього довгобуду (будинку культури). Для цього екскаватором було вирито глибоку траншею. В результаті виконаних робіт було зруйновано дев'ять склепінь в підвалах, які датуються XVI-XIX століттями.

В кінці вісімдесятих років ми, музейні працівники, слідували за екскаватором, що копав котлован під будівництво будинку культури, і майже щодня ківш екскаватора руйнував якесь перекриття давнього підземного ходу. Зупинити будівництво ми не могли, адже дозвіл на будівництво дав районний комітет Комуністичної партії, а проти цієї всесильної тоді організації було складно виступати. Спускаючись у підземелля, я не раз натрапляв на завалені ходи та замуrowані ніші; деякі ходи, що не були замулені землею¹, вдавалося дослідити. Так, декілька разів траплялася можливість спуститися коридорами аж на третій підземний поверх, де вже й дихати було складно.

Кожного разу, споглядаючи замуrowану нішу і розуміючи, що там щось є, хотілося розбити її, щоб дістатися до наступної кімнати, але зверху стояв екскаватор, готовий копати в будь-який момент. Не розбивати замуrowані ніші мене навчив і прикрий випадок. Якось екскаваторник пішов на обід і я вирішив використати цю годину, щоб розбити все-таки одну із ніш. Взявши лом, я спустився в підземелля і почав розбивати цеглу, в один із моментів стіна переді мною впала, і лом полетів в пустоту, але вже наступної миті я почув тріскіт цегляної кладки на стелі і ледь встиг вискочити з цього підвалу в сусідній, добре, що в той, з якого був вихід назовні.

Наступного разу, вже коли екскаватор проходив найнижчий рівень в котловані, десь на глибині восьми метрів, ківш зачепив склепіння підва-

лу, який знаходився ще нижче. Пробивши отвір, екскаваторник дозволив, щоб я заліз до підвалу, але попередив, що робочий час в нього йде, і йому немає коли зі мною возитися. Спустившись вниз, я побачив величезний зал, в якому могли розминутися два легковика, зал на чверть був замулений землею. В дальній стіні я побачив великі ковані, замкнені великим «амбарним» замком, двері. Це був дуже гарний зразок ковальського мистецтва, і виготовлені були не пізніше XVIII століття. Щоб відкрити двері, необхідно було розчистити землю та знайти ножівку по металу, для розпилювання дужки замка. Коли я виліз на поверхню і почав прохати екскаваторника почекати, поки я відкрию двері, він мені відповів, що йому платять за кубометри викинутої землі, і він чекати не буде. Розбивши склепіння, екскаватор засипав підвал землею, а пізніше будівельники залили це все бетоном.

Поряд з нами, музейними працівниками, завжди знаходилися острожани, яким було теж цікаво спостерігати за будівництвом: а ну ж бо знайдеться скарб. Всі вони розповідали мені, «що десь в цьому місці був підвал, де під третьою сходинкою заховано скарб». Ми вже й надалі сміялися, та при кожному черговому розкопаному підвалі над третьою сходинкою проводили обряд діставання «скарбу».

На місці, де ще й зараз ведеться будівництво, знаходилася Ринкова площа, трохи нижче стояла Ратуша. В сторону Татарської вежі – там, де зараз побудовано п'ятиповерховий будинок та знаходиться парк «афганців» – колись стояв Єзуїтський колегіум. Ось як описує сам колегіум та підвали у ньому відомий вчений Микола Костомаров, який після успішного захисту магістерської дисертації в 1844 році отримав призначення на Рівненщину:

«Під'їхавши до перших руїн, я не міг утриматися, щоб не зайти туди, дав візникові золотого, щоб він підождав, і вирушив, незважаючи на нестерпну грязь. Пройшовши через високі двері, над котрими рябіли різні ліпні прикраси, я опинився в обширній залі без покрівлі, по боках колони, склепіння, ніші, заглиблення для вітарів, ліпні зображення ангелів і святих, скалічені, але такі, які все ще показують непросту роботу. На головній стіні, протилежній до входу, високо ім'я Анни Алоїзії, острозької княжни, знаменитої дівки Гальшки. Це косяць єзуїтський. Посередині вхід до підземелля, пройшовши поміж колонами, я вийшов у розбиті двері наліво і опинився у довгому коридорі з оживними склепіннями і квадратними отворами для вікон, поглянув у вікно – там сад, загороджений з усіх сторін будовами. Пройшовши далі коридором, я побачив на правій стороні ряд кімнат, розмальованих альфреско, а прямо вели напівзруйновані сходи на верхній поверх. Вибравшись по них, я побачив зусібіч коридори

і кімнати. Але йти цими коридорами було небезпечно, склепіння потріскались, у деяких місцях світилися наскрізь і стирчали обломки; у підлозі були отвори. Повернувшись униз, в залі косцюлу я виявив півдюжини ізраїльського народу, який пояснив мені, що у підземеллі є гроби і печери тягнуться на далекий простір. Вирішивши залишитися в Острозі, я відбився від єврейських послуг, і поїхав до трактиру, де знайшов доброго, охочого до розмови й недурного хазяїна поляка.

На другий день я попрямував до косцюлу, запасиися свічками, з метою йти у підземелля. Дві години я ходив по приміщенню, оглянув його, хоч не без небезпеки, й розібрав, що воно складається із величезного косцюла і двох квадратних будов, що примикають до косцюла.

На верхньому поверсі таке ж розміщення. Ця будова принаймні удвоє нашого університету. Кімнати по боках віддавалися для монахів і для студентів, адже тут була і академія. В усьому одноманітність і монотонність дивовижна, альфреско в рамах альфреско. Як все тут характеризує єзуїтів – пропагаторів єдності дисципліни і гігантської будівлі Католицизму.

Оглянувши все й пожалівши над мерзотою, яка липла мені до калози, я у супроводі двох солдат і Фомки спустився в погріб зі свічками. До нас приєдналося ще кілька солдат. Пройшовши кроків тридцять, я відчув під ногами щось сухе, нахилився і побачив людський скелет, далі другий, третій, далі цілий труп, висхлий, далі – скелети, трупи, черепи, руки, ноги, ребра, перетлілі дошки гробів, залізні покрівлі і рештки одеж ксьондзовських. Дізнаюся, що солдати розтягли гроби на топку і вживали для цього й кості. Ми пішли по нескінченній кількості переходів, один від іншого тісніших, з різними закамарками, наповненими людськими останками. В одному місці показали мені труп, вийнятий зі стіни, де він був замурований, на ньому було багато багатств і корона, але все це пограбовано і він лежав голий, склавши руки на грудях, ніби просив змилюватись над ним. Видно, що він був старим, бо зберігся нетлінно. Розповідь про корону змусила мене здогадатись, що це якийсь із Острозьких володарів. Так от велич земна! – Де ж корона? Невідомо; усе розтягнуто, я не розпитався, із чого зроблена була корона, бо солдат не бачив її, а тільки чув. Далі – в закуті побачив я з півдюжини трупів у дивних положеннях: один мав ноги і тулуб з руками, не вистачало голови, у другого ціла голова і ліве плече, у третього одні ноги, у четвертого голова та ноги, у п'ятого один тулуб з одною рукою і так далі. Дивовижно, як вони не потліли. З-під одного я витягнув пунцовий одяг. – Потім ми спустились у друге підземелля, погріб у погребі, де ходили з півгодини також по трупах і гробах і знайшли труп дивовижної величини, який належав, як говорили, козакові Завіші,

тут нам стали траплятися і жінки... Нарешті ми зійшли у третє підземелля, але туди не можна було йти далеко з причини води. До того ж у мене заболіла голова; мені хотілося швидше на світ Божий. У цих катакомбах легко можна було загубитися, адже так багато колон, що зайдуть провідники, не дай Бог погасне свіча – жах і уявити собі! З якою радістю я почав ковтати повітря, хоча і смердюче! Сон був би страшним, не тільки наяву бачити це. Надовго залишились у мене в пам'яті це видовище, зневажливе щодо людства. Мало того, косячол, який був потім православним монастирем, став міським нужником! Мало того! Подумались над гробами. А нещодавно, говорив солдат наш, пішов до льоху, та без свічки, і приніс гроб на підпал!».

Існує легенда про єзуїтів, які вже в кінці XVII – на початку XVIII століття прагнули відкрити таємницю острозьких підземель, але хто не заходив туди, більше ніколи не повертався.

«Одного разу в Острозі був присуджений до страти через повішення молодий хлопець злодюжка. Йому запропонували спуститися в підземелля, а якщо повернеться – подарують життя. Домовилися обв'язати його мотузкою. Дали факел. Обумовили знаки подачі інформації: якщо трапиться якась річ – смикнути раз за мотузку, якщо спускатиметься на ще один поверх вниз – смикнути два рази, якщо щось трапиться, і треба його тягнути доверху – смикнути три рази. Довго він йшов. Смикав за мотузку. Єзуїти нарахували шість поверхів. Аж тут мотузок страшно засіпався. Ледве живого витягли доверху хлопця, але вже не зовсім хлопцем... До мотузка був прив'язаний старий сивий дід, в якого перетворився хлопець. Довго відходжували його, перш ніж він зміг сказати хоч слово. Нарешті його запитали: «Що ти там бачив? Куди ж вони ведуть?». Та у відповідь почули лише глухий, майже потойбічний голос: «Можете мене повісити, але що бачив – не скажу».

Тоді двері в підземний хід вирішили замурувати, але це ніяк не вдавалося зробити. То робітник помре, то цегла зникне, то цемент розлазить, як джем. Двері забили, а в другу світову вкинули в підземелля бомбу і прохід закритися...».

Дослідивши частково підвали та підземні ходи, я можу зробити висновок, що всі підземелля будувалися в основному як льохи під будинками, де зберігали як предмети вжитку, так і харчові припаси. Проте всі підвали першого рівня з'єднані між собою довгими ходами, з яких в свою чергу були ходи в ще нижчі підземелля. Мабуть, підвали були з'єднанні між собою у сітку сполучень для того, щоб у випадку небезпеки можна було заховатися під землею, а в разі підпалу будинку можна було б вийти в сусіда або й взагалі за межами міста.

Відомі легенди, що підземні ходи з Острозького замку тягнуться до Ринкової площі та в Межиріч, Дермань, Корець, Тайкури, Дубно. Думаю, існує велика імовірність, що підземний хід міг вести від замку до Межиріцького монастиря, все інше – вигадані легенди. Пантелеймон Юр'єв згадує, як він в дитинстві ходив підземними ходами, які йшли з підвалів Межиріцького монастиря, і проходили цими ходами доволі великі відстані.

Археолог Й. В. Новицький, котрий досліджував Богоявленський собор у 1918 р., стверджував, що відкрив підземний хід із головного вівтаря храму до княжих палат і далі (він вважав, що хід може вести аж у Межирічі)².

Ще одна легенда подає інформацію, що в підземному ході, який веде від замку до монастиря остання з роду князів Острозьких, Анна-Алоїза, заховала незліченні скарби, які не змогла вивезти до Ярослава в 1648 році, коли втікала від козаків Богдана Хмельницького. Серед захованого чомусь називають 13 возів золота та срібла.

Періодично були спроби докопатися до цих скарбів. Чергова легенда говорить, що: *«Колись давно були спроби дістатися до них, але скарбошукачів завалило землею, і з тих пір кожного року в певний період в замковому підземеллі чути шум від лопат та шурхіт землі. Але докопатися до поверхні скарбошукачі вже не можуть – на світанку їх знову засипає землею. Так вони вічно приречені копати і лишатися в землі разом зі скарбами»*.

Ще одна легенда розповідає: *«З Острога до Дерманського монастиря веде підземний хід. Деся на півдорозі під землею є велика кімната яка повністю заповнена золотом, але стереже той скарб зачарована дівчина, котра перетворилася в золоту качку. Не доходячи до печери, скрізь валяються людські кістки тих сміливців які хотіли добратися до скарбів, але так і залишилися в підземеллі»*.

П. Андрухов доповнює легенду: *«Знаходиться підземна кімната де в районі джерела св. Миколая біля Гільчі, а дівчина, що перетворилася на качку, це донька одного із полковників козацького війська Богдана Хмельницького Христина. Скарби в підземеллі – це козацькі скарби, які козаки винесли, відступаючи з-під Берестечка, але біля Гільчі поляки наздогнали козаків та розбили. Єдиним охоронцем залишилася Христина, вона не старіє і от уже триста років стереже козацькі скарби»*.

Схожа розповідь є і в Польщі, вона стосується замку князів Острозьких над річкою Тамкою у Варшаві.

Щодо знахідки скарбів у підземеллях, П. Юр'єв згадує, що в підземному ході, який веде від замку в сторону Межиріч, на території, що знаходиться неподалік садиби Яблоновського, було знайдено горщик з монетами який передали до Ермітажу.

Цю легенду переповідали багато дослідників – Яким Перлштейн³, Антоній-Йосиф Ролле⁴, Станіслав Кардашевич⁵, Пантелеймон Юр'єв⁶. Юр'єв пише, що цю легенду він чув від багатьох жителів Бельмажа, Красногорки та Нового міста.

Література

1. Підвали замулюються на протязі багатьох століть, разом з водою після дощу, з допомогою кротовин, мул поступово через отвори потрапляє до підвалів. В основному заповнення йде через незакриті двері та проходи що з'єднують з вже засипаними підвалами. В деякі підвали можна потрапити лише якщо лягти на живіт і повзти по пластуни.

2. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Фонди. – НДФ 8210.

3. Перлштейн Яким – один із перших істориків і археографів м. Острога, краєзнавець, вчитель Острозького дворянського училища, у 50-х рр. XIX – редактор “Волынских губернских ведомостей”.

4. Ролле Антоній-Йосиф (псевд. Dr. Antoni J.; 1830-1894), польсько-український історик-письменник, за фахом лікар-психіатр, із спольщеного французького роду на Поділлі, вихованець Київського університету, член-кореспондент Краківської академії наук.

5. Кардашевич Станіслав (Kardaszewicz Stanisław) (8.05.1826, м. Білгородка – 6.10.1887, м. Острог).

Дослідник історії м. Острога. Походив із волинської шляхти. У 1844 р. вступив на службу в повітовий суд в Острозі секретарем. Перебував на цій посаді до 1869 року. Був секретарем останнього маршалка Острозького повіту Ксаверія Йотки.

6. Юр'єв Пантелеймон – польський та український письменник, історик. Рукописні легенди, зібрані Юр'євим зберігаються в Державному історико-культурному заповіднику м. Острога (КН 15907).

Мельникова донька

Недалеко від Острога на річці Вілії стояв млин. Перепинена стрімкою греблею річка по дерев'яних стоках, падаючи з великої висоти вниз, крутила величезні колеса, які приводили в рух всі механізми млина. Далеко чувся шум і гуркіт від падаючої води, що нагадувала справжній водоспад. Внизу вода збивалася в густу піну, викидаючи довкола міріади бризок, а далі попадала в заводь, з якої вже по старому руслу продовжувала свій плін далі. Над стоками були прокладені широкі містки-кладки, по яких люди переходили з одного берега на другий. Це був по-справжньому райський і дуже романтичний куточок.

Саме в цьому млині проживав мельник з красунею дочкою, яку звали Наталкою. Бог наділив дівчину небаченою поставою й вродою. Це мало тішило її, бо в серці носила сум за втраченим хлопцем, якого безкарно вбили п'яні пани. Перехворівши душею, вона поклялася все своє життя

мститися багатіям за його смерть. Згодом її можна було часто зустріти, коли вона в святкові дні прогулювалась вулицями міста, приваблюючи своєю вродою багатих панів, які обіцяли Наталці що завгодно, аби погодились тільки їх приголубити. Придивляючись до чоловіків, що проходили, вона вибирала такого, який прогулювався сам, і пропонувала йому вечірню зустріч біля старого млина. Бідолаха, зачарований Наталчиною вродою, наперед смакуючи любовну пригоду, не міг дочекатися вечора, а там, оглядаючись на всі боки, крався, наче злодій, на побачення з красунею до старого млина.

Добравшись на призначене місце, неборака кидався до дівчини, щоб схопити її в свої обійми, але вона, відвівши його руки, прикладала пальчик до вуст, тихо шептала: “Не тут, пане, а на тому березі є те місце, де вам буде дозволено чинити все, що забажаєте, але потерпіть трішки, дорогий”. Пан чманів від захвату, а Наталка, вигравучи всім тілом, брала пана за руку і тягнула на греблю, а там, на одному з містків-кладок, зупинялась і знову по-змовницьки зверталась до залицальника: “Ця ніч створена тільки для нас. Глянь, дорогий, лише на це чарівне небо, під яким ми незабаром вип’ємо трунок нашого кохання”. Не встигав пан задерти голову до неба, як мельникова донька з силою спихала його у водяну безодню.

На мить нічну тишу розривав страшенний крик і навіки замовкав. Більше ніхто не бачив і не зустрічав небораки, а красуня поверталася до млина, щоб зранку знову допомагати батькові в його важкій праці. Багато вона знищила залицальників, дорого панству обійшлася смертю її коханого.

Проїшов час. Не стало ні греблі, ні млина, ні мельника, ні його красуні-дочки. Затихли шум і гуркіт падаючої згори води, але ще багато років з тих пір лунав опівночі крик і плач, від якого холола в судинах кров. Це плакали і кричали загублені душі, які шукали любовних втіх і знаходили їх в обіймах водяної безодні. Але цей крик глушився і завжди замовкав, коли лунав дзвінкий та демонічний сміх красуні: “Ха, ха, ха!” Це раділа Наталка, що так багато знищила злих і недобрих людей.

Про смерть мельникової доньки говорить інша легенда: “Часом на річці Вілія навпроти замку, щойно починає темніти, з’являється старовинний човен з сірими вітрилами. Він ледь ковзає по воді та ховається за горизонтом. Це козацька чайка. В сімнадцятому столітті козаки напали на Остріг і в бою випадково вбили доньку мельника. Батько прокляв нападників, і козаки вічно повинні пропливати біля місця, де вбили дівчину”!

Ще й сьогодні, хоч і дуже рідко, в околицях того місця, де стояв млин, можна в глуху ніч, якщо вистачить відваги, почути і крик, і сміх, що нагадують ті далекі від нас часи.

Першу частину легенди записав і видав П. З. Андрухов у своїй книжечці «Волинь в легендах і переказах»², другу частину П. Юр'єв. Цікаво, що млин дійсно стояв на річці Вілія, на мосту, що веде з Острога на Нове місто, у млині також знаходилася й папірня³, в якій виготовляли папір для потреб Острозької друкарні та замкового діловодства.

Чи була в реальності донька мельника, що так жорстоко мстилася багатіям – невідомо, але те, що народ передавав цю розповідь з уст в уста, і навіть частенько молодь ходила до мосту слухати містичний стогін втоплених багатіїв⁴ та видивлятися парусник, нашттовхує на думку про можливість ймовірності таких подій в історії Острога.

Література

1. Пантелеймон Юр'єв говорить що чув цю легенду від дуже старого діда, який в свою чергу чув її від своєї матері.
2. Андрухов П. З. Волинь в легендах і переказах. – Острог, 1995.
3. Атаманек В. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – Т.1/ Редактор Л. Винар. – Київ-Острог-Нью-Йорк, 2004.
4. Стогін швидше за все чувся у шумі падаючої води та скрипінні водяного колеса, яке зацікавлені люди ідентифікували з людським стогоном.

Легенда про острозького ненажера

Легенда про знаменитого острозького ненажера, Богдана Яна Сусло, здавна відома на Острожчині. Про Богдана писали Юзеф Крашевський¹, Каспер Несецький², Пантелеймон Юр'єв³, Станіслав Кардашевич⁴, Князь Ю.-Т. Любомирський згадує теж про Богдана (п'єжакієго) Сусло⁵.

У Несецького, який посилається на свідчення очевидця Янчинського, читаємо: *“Мав князь Костянтин-Василь такого собі Богдана. Той на сніданок з'їдав печене поросся, гуску, два півні, волову печеню, три хлібини, круг сиру, випивав два гарнці меду – з тим до обіду сидів, ніби нічого не їв. За обідом з'їдав м'яса волового шматків десять, телячого – ще більше, а баранячого – ще більше; печене поросся, гуску, півня, три печені: волову, свинячу, телячу; меду, вина, горілки напереміну – по чотири гарнці, пива – без міри. Струнким не був, а після кожної трапези вставав з-за столу так, ніби міг з'їсти більше. Сили мав стільки, що міг побороти тридцятьох”*.

Пантелеймон Юр'єв згадує Богдана Яна Сусло як реального шляхтича литовського походження, який був секретарем князя Януша Острозького. Описуючи легенду, записану із розповідей старожилів, Юр'єв зазначає: *«Що Богдан їв за двадцятьох, за один раз міг з'їсти бика, бочку вина випивав як стопку. Закінчив життя доволі невдало. Засперечався Сусло, що вип'є бочку хмільного меду, коли її йому викотили, то той за раз з нею й справився. Почав хвалитися що вип'є ще й другу бочку, і таки випив. Але хміль вже вдарив ненажері в голову, і він захотів випити ще й третю. Нажаль з третьої бочки він зробив лише декілька ковтків і помер»*.

Станіслав Кардашевич згадує, що портрет знаменитого секретаря зберігався в Межиріцькому монастирі. Існує припущення, що портрет «Невідомого в червоній шубі», який зараз експонується в Острозькому замку, належить Сусло, правда це припущення не співпадає зі свідченнями Юр'єва⁶, який писав, що Богдан був худим, хоч і з'їдав дуже багато їжі. Можливо, в даному випадку в ланцюжку повідомлень була втрачена частка «не» і у вислові «струнким не був» стало звучати «струнким був».

Портрет невідомого магната в червоній шубі походить, за однією з версій, зі збірки князів Сангушків м. Славути, а за іншою – із замку в с. Новомалин Острозького району. У музейному каталозі зазначено тільки, що портрет поступив до музею у 1916 році, але не вказано звідки. Отже, є вірогідність, що портрет потрапив до музею з Межиріцького монастиря. В реєстрі містечка Межиріча ще довгий час в XVII ст. згадується прізвище Сусло⁷, що опосередковано підтверджує існування такої напівлегендарної особи, як Богдан Сусло, при дворі князів Острозьких.

В цейхаузі Дубенського замку князів Острозьких згадується багато речей, які належали Богдану. Луків турецьких – 4, рушниць коротких німецьких, оздоблених золотом та кісткою – 3, панцирів – 31, карвашів позолочених – 2, карвашів залізних полірованих – 9, одна кольчужна сітка. Також окремо згадується ціла скриня речей, що належали Богдану Сусло. З реєстру стає зрозумілим скоріше факт військової діяльності Богдана, але це не заперечує і можливості виконання ним функції писаря.

На портреті з Острозького музею зображено постать могутнього шляхтича, яка ледь втискується у відведену їй площину полотна. Жести рук, одна з яких лежить на ефесі шаблі, а друга стискає пернач (зброю та знак влади полковника), спокійні та урівноважені. Виразні риси обличчя передають силу волі, розум, впевненість у собі. В характеристиці людини художник підкреслює не тільки типові риси шляхтича, представника войовничих сарматів, що було притаманно для портретів того часу, але й індивідуальні риси особистості (спокійну силу, врівноваженість, задумливість, уважність, живий розум), що вигідно вирізняє його з інших пор-

третів кін. XVI – поч. XVII ст. Шуба магната намальована дуже пластично завдяки вмілому посиленню і послабленню червоного кольору, який художник збагачує різноманітними відтінками.

Дана розвідка, можливо, й не на 100 відсотків, наближає нас до вияснення загадкової особи з унікального портрету, що зберігається в замку князів Острозьких, але з великою долею вірогідності можна все-таки стверджувати, що на портреті зображено знаменитого й легендарного Богдана Суслу.

Література

1. Юзеф Ігнацій Крашевський (пол. Józef Ignacy Kraszewski, лит. Juozapas Ignotas Krashevskis, 28 липня 1812, Варшава – 19 березня 1887), польський письменник, публіцист, видавець, історик, філософ, видатний польський та український громадський і політичний діяч. Kraszewski J. – I. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy. – Т. 2. – Wilno, 1840. – С. 119

2. Несецький Каспер (рік народження невідомий – 1744) – польський історик, єзуїт, автор чотиритомної праці з генеалогії та сфрагістики Польщі, виданої у Львові: Т. 1: “Корона польська” (1728); Т. 2-4: “Герби і фамілії лицарські як в Короні, так і у великому князівстві Литовському” (1738,1740,1743). Ks. Kasper Niesiecki Herby i familie rycerskie tak w Koronie jako u w W.X.L. – Lwów, 1728.

3. Юр’єв Пантелеймон – польський та український письменник, історик. Рукописні легенди, зібрані Юр’євим зберігаються в Державному історико-культурному заповіднику м. Острога (КН 159070).

4. Кардашевич Станіслав (Kardaszewicz Stanisław) (8.05.1826, м. Білгородка – 6.10.1887, м. Острог). Дослідник історії м. Острога. Походив із волинської шляхти. У 1844 р. вступив на службу в повітовий суд в Острозі секретарем. Перебував на цій посаді до 1869 року. Був секретарем останнього маршалка Острозького повіту Ксаверія Йотки.

5. Юзеф-Тадеуш, кн. Любомирський. «Regestra skarbca ksiązat Ostrogski w Dubnie, spisane w roku 1616».

6. Юр’єв посилається на Несецького, який, в свою чергу, посилається на сучасника Богдана Суслу – Янчинського.

7. Атаманеко В. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – Т. 1. Редактор Л. Винар. – Київ-Острог-Нью-Йорк, 2004.

Привид княжни Гальшки Острозької

Глуху і темну ніч прорізав спів перших півнів, і знову все затихло. Лише на мурах та біля замкових воріт хропла до півсмерті спосна вартя, а за ворітьми, біля коней, стояв і тихо гомонів чималий загін, готовий в будь-яку хвилину рушити в далеку дорогу. В Замковій церкві в цей час відбувалося вінчання князівни Гальшки з князем Дмитром. Воно було тихе й малолюдне. Крім молодих і священика, в церкві знаходились тільки паламарі і

князь Василь. Тьмяно миготіли рідкі вогники свічок, намагаючись пробити церковну темряву. Все робилося крадькома і поспіхом. Молода красуня-князівна в свої п'ятнадцять років не дуже розуміла, що з нею роблять, але в усьому була покірна волі свого дядечка – князя Василя.

Настав час мінятися шлюбними обручками. І тут скоїлось страшне. В храм увірвався величезної сили вітер, який розкрив навстіж масивні церковні ворота. Від одного його подиху згасли свічки і вогні в лампадах, розхитались хоругви, все тряслось і тріщало, а на банях дзвонили і завивали, розколисані вітром, дзвони. Стало мотало і страшно.

– Княже, сам Бог і природа проти цього вінчання, – прошепотів священик.

– Отче, гроші плачу тобі я, а не природа, продовжуй! – тихо наказав князь.

Вінчання закінчилось в повній темряві, а разом з ним припинився і тих вітер. Засвітили свічку, і Дмитро, закутавши в плащ юна Гальшку, поніс її на руках до ридвану. Слідом за ними вийшли князь Василь і священик, який знову звернувся до князя:

– Княже, їх жеде нещастя.

– Може і так, отче, але зате всі острозькі маєтності віднині опинились в моїх руках, а це – найголовніше.

Молоді в оточенні ескорту поїхали в ніч. А там, на її очах, вбили Дмитра розбійники-шляхтичі з банди Мартина Зборовського, який погнався за ними по намові її матері. Згодом юна Гальшка народила сина, якого мати насильно відірвала від грудей і віддала якійсь “хлопці”, щоб самій не душити. Після – знову віддали її заміж за другого князя, якого прогнав третій, призначений їй самим королем.

Цю легенду в такому вигляді надрукував Петро Андрухов, згадує її й Пателеймон Юр'єв, і посилаючись на Пржездецького та Гурницького. Проте Лукаш Гурницький, сучасник Гальшки, таких подробиць із вінчання не згадує, говорить лише, що події проходили не в Богоявленському соборі, а, власне, в самому замку, в замковій каплиці. Каплиця, скоріш за все, розміщувалася в прохідній кімнаті, першій, в яку входиш, піднімаючись на верхній поверх замку. Опосередкованим доказом може служити напис в одній із ніш цієї кімнати, на якому зображено хрест над короною з датою “1538 рік”. Можливо, й дата також може опосередковано вказу-

ти на Гальшку, хоча Гальшка й родилася в 1539 році, проте заручини її батьків пройшли ще 1538 році¹, і, мабуть, з цієї нагоди й був зроблений символічний напис на стіні замкової каплиці².

Із написом на стіні замку пов'язана окрема легенда, яка говорить, що цей знак – тайнопис, написаний Дмитром Самозванцем³ в день одруження з Мариною Мнішек⁴. В написі зашифровано якесь таємне послання, і, хто його прочитає, буде щасливим та багатим. Те, що напис пов'язують з шлюбним обрядом, на мою думку, підтверджує версію написання її батьками Гальшки у 1538 році.

В Острозький замок Гальшка повернулася через багато років, після довгих поневірянь по темницях. Краса її зів'яла, а глузд її то покидав, то знов вертався. Все було як в імлі. І ось одного дня, коли вона сиділа й дивилась у безодню, яка відкривалась з вікон балкону, все пережите знову промайнуло перед очима, неначе це було сьогодні. Пригадалися і церква, і вітер, і свічки. А далі. А далі вона побоялась ще раз побачити все те страшне і, немічна, викинулася з замкового балкону. Та вниз не впала, її підхопив і поніс на своїх крилах вітер. В тихі місячні ночі часто бачили, як вона з розпущеною косою, гарна-прегарна, такою якою була в п'ятнадцять, в білому серпанку витає над Замковою горою і жалібно чайкою кизиче, щоб добрим людям повідати про свій вічний сум і жаль за марно втраченим життям, яке у неї відібрали злі пожадливі людиці.

Як згадує П. Юр'єв, ще на початку XIX ст. в острозькому фарному костелі висіла велика картина, на якій було зображено Замкову гору в нічну пору. За легендою, картину малював божевільний художник, який розводив фарби слізьми своєї доньки, яку жорстоко мучив, щоб та плакала. І хоча картина була написана досить таки посередньо, проте на відвідувачів справляла сильне містичне враження.

На думку П. Юр'єва, картина пов'язана з подіями XV ст., коли у князя Острозького Василя Красного померла дитина; тоді його дружина Агафія зійшла з розуму і заявила, що ангел забрав дитину живою на небо. З тих пір існує легенда, що цей ангел літає над Замковою горою. За одну руку він тримає дитину, а іншою розсипає квіти над містом. Проте сам П. Юр'єв говорить, що на картині зображено лише одного ангела без дитини, тому, на мою думку, все ж таки більш вірогідно, що на картині була зображена Гальшка, привид якої літає над містом, а часом і блукає замком.

Із записів П. Юр'єва дізнаємося ще про одну легенду, пов'язану з особою Гальшки.

В місячні ночі, особливо в кінці весни на початку літа, з мосту, що веде на Нове місто, можна побачити фігуру молодої дівчини, яка ходить у білій довгій сорочці по балкону та й по всьому верхньому поверху ост-

розького замку. То привид нещасної Гальшки княжни Острозької, що покінчила життя самогубством.

П. Юр'єв згадує цікаву деталь, що він і сам бачив світлу тінь, яка проходила по замку, саме її і було видно з низу Замкової гори. Хоча тут же в своїх спогадах він пише, що ця тінь не що інше, як гра світла в скляних вікнах, але визнає, що тінь насправді дуже схожа на фігуру жінки чи дівчини. Коли П. Юр'єв намагався переконати острожан, що це лише гра світла, то йому ніхто не вірив. Люди доводили, що бачили фігуру і в похмурі, безмісячні ночі.

За легендами, привид Гальшки не лише по Замковій горі ходить, але з'являється і в місті. Так, на Новому місті була завада Зусманівська, на якій було здійснено безглузде вбивство. Вбивці, коли розповідали для судді про подробиці, то згадували про привид Гальшки, з рук якої виходив вогонь. Від побаченого вбивці впали без тям. Про цю подію писали в газетах початку ХХ ст., зокрема в «Киевском листке» в статті під назвою «Психоз чи масова галюцинація».

Література

1. О. Пшездецький визначає датою народження Іллі 1511 р. на підставі папської диспензи щодо його одруження з Анною Радзивілл 1523 р. (вказано, що юнаку 12 років). Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – Т. II. – Kraków, 1868. – S. 44.

2. Хоч сам шлюб Ілля та Беата взяли 3 лютого 1539 року, проте вже в документі, яким Ілля 1 січня вчинив запис Беаті, забезпечивши взятий за нею посаг на суму 33082 золотих, він назвав її дружиною. (Публікація цього акту є у IV томі «Архіву князів Сангушків», про документ див.: Ковальський М. Етюди з історії Острога – Острог, 1998. – С. 47).

3. Дмитро Самозванець – Григорій Отреп'єв (майбутній російський цар Дмитрій І).

4. Дмитро Самозванець та Марина Мнішек одружилися в острозькому Бого-явленському соборі.

Привид сина Гальшки Андрія

У Гальшки був син Анорій від Дмитра Сангушка, якого нібито Гальшка народила вже після смерті першого чоловіка. Але Беаті Костелецькій, матері Гальшки, ця дитина була не потрібна. Тому Беата віддала покоївці дитину, щоб та її задушила. Проте покоївка пожаліла дитя і віддала на виховання до православного монастиря. Його вигодувала своїм чоловічим молоком бідна селянка. Коли Андрій підріс, йому розповіли всю правду, і він схимником поселився в кам'яній печері, що між Острогом та Межириччям, з якої щодня бачив княжий замок. Люди його любили

й поважали за добре серце, за гарні поради і готовність кожному прийти на допомогу. Вечорами, коли темрява покривала всю землю, цікаве око могло побачити, як він довго простоював на колінах з заломленими вгору руками. Мабуть, сердешний молився за свою нещасну матір.

Пантелеймон Юр'єв згадує іншу споріднену версію легенди про сина Гальшки.

Під Замковою горою в Острозі знаходиться велике підземне озеро. По середині озера знаходиться острів, на якому в келії живе монах. Добратися до озера можна, спустившись в криницю, що знаходиться в підземеллі замку. Інколи в підземеллі з'являється рицар, весь закований в лати. Він направляє коня до озера і, стукаючи мечем об піхви, кличе монаха, щоб попросити в нього прощення своїх гріхів. Але монах не може перепливати озеро, тому й рицар, постоявши трохи, повертається і зникає так же раптово, як і з'явився. Хто ж цей монах з легенди?

Можливо Данило кн. Острозький (перший з відомих князів Острозьких, будівничий замку в XIV ст.), Федір кн. Острозький (який дійсно був монахом, похований в Києво-Печерській лаврі і був канонізований православною церквою), згадується також і монах кн. Андрій, син Гальшки та Дмитра Сангушка. Історики в більшості не згадують, що взагалі міг існувати син в Гальшки Острозької. Є лише невелика згадка в записках єзуїта Рощини поч. XVII ст., про монаха Андрія, сина «нещасливої, що на Острогу».

Привид Анни-Алоїзи Ходкевич, уродженої княжни Острозької

В Острозі на Замковій горі по ночах, що передують Великодню, навколо Богоявленського собору блукає одинока постать, схожа на католицьку монашку. Над куполами церкви чути стогін і плач. То Анна-Алоїза вимолює свої гріхи перед Богом, які вона здійснила, будучи власницею Острозьких земель.

Коли у Великодню п'ятницю 1636 року заснуло стомлене працею місто, на Замковій горі біля входу в княжу усипальницю, що містилась під Богоявленським собором, зібрався гурт людей, серед якого була одна-єдина жінка і декілька монахів-єзуїтів¹. Решту становили парафіяни місцевого костьолу. За наказом жінки, а нею була острозька дідичка – княгиня Анна-Алоїза Ходкевич, з дверей усипальниці зірвали замки і всі увійшли в просторе приміщення, де рядами стояли гробниці з останками славної фамілії князів Острозьких. Поки запалювали свічки і лампади, двоє ченців, скориставшись напівтемрявою, непомітно відірвалися від гурту і сховалися за невеликим дубовим вітварем усипальниці. Одночасно з появою світла і людей, під високим склепінням заметушилися і почали

шалено носитись наполохані кажани, від чого присутнім стало не по собі і всі лячно хрестились, вбачаючи в тваринках душі померлих князів.

Але поступово все заспокоїлось, і весь гурт мовчки підійшов до саркофагу, в якому уже понад 33 роки покоївся прах батька дідички – князя Олександра. Чоловіки з великим зусиллям зняли багато оздоблене різьбою кам'яне віко саркофагу, і всі побачили кістки князя, прикриті рештками золотого одягу, багато отороченого срібними і золотими нитками. Одночасно до саркофагу піднесли заздалегідь підготовлену купіль, в яку почали обережно викладати кістки, але пер-

ед тим, як приступити до їх омивання і вихрещування з православної віри (таку сповідував при житті князь) в католицьку, один із сановних ченців – канонік Стефан – звернувся до всіх присутніх із словами:

– Ми зібрались сюди на прохання світлішої княгині Анни-Алоїзи, щоб посмертно прийняти в бозі спочиваючого її батька до лона католицької церкви. Та на це потрібна згода, але він покійний, і, щоб таку згоду дістати, я змушений звернутись безпосередньо до його духа, який витає в цей час серед нас.

Після цих слів Стефан, перебираючи в руках чотки, прочитав молитву і знову звернувся, але не до присутніх, а до духа покійного Олександра

– Ваша світлість! Скажіть, чия віра ліпша?

Настала мертва тиша, крізь яку тільки чулось швидко стугоніння сердець в грудях людей. Коли напруження досягло зеніту, від вітаря під склепінням відбився глухий і далекий, нібито з потойбічного світу, голос:

– Римська!

Від почутого в усіх здриглося волосся, по тілу наче пробігли мурашки, а Стефан, тримаючи всіх у напрузі, звернувся знову до душі Олександра: Чи згідна ваша світлість влитися в лоно нашої єдиновірної католицької церкви?

І знову, як відлуння іншого світу, почувся голос:

– Так, отче!

Закінчивши цей акт, кістки обмили в священій купелі, окропили нею саркофаг, в який знову вклали княжі останки, обклавиши їх різними аро-

матами і свяченим зіллям. Все це накрили дуже коштовним покривалом з віденського адамашку, вишитого золотом. Але перед тим, як покласти на місце віко, Стефан звернувся до Анни-Алоїзи.

– Світліша, яким ім'ям накажете наректи вашого батька-неофіта нашої святішої церкви?

Княгиня, подумавши, попросила надати батькові ім'я Станіслав. Вслід за цим на місце поклали віко, загасили вогні свічок, і вся група ви-йшла з усипальниці на цвинтар, ретельно закривши за собою двері. Такою була прелюдія майбутньої трагедії.

А на ранок, у Великодню суботу, коли стало відомо про святотатство княгині, обуренню не було меж. Цей блюзнірський вчинок нікого не залишив байдужим. Його піддали гнівному осуду не тільки православні, але й католики. На голову княгині звідусіль посипались прокльони, але вона їх не чула, бо в цей час перебувала в Суражі і за сніданком самовдоволено розповідала місцевим ченцям, як виривала з пазурів схизми душу батька.

Під вечір, у вирі передсвяткових турбот, збудження вляглося. Всі готувались до Великодня, цього найвеличнішого християнського свята, до якого йшли цілий рік, відмовляючи собі майже в усьому, щоб достойно його відсвяткувати.

З настанням темноти почали оживати міські вулиці, що заповнювалися людом, який поспішав до церков міста на пасхальне богослужіння. У багатьох в руках красувалися чималі, плетені з лози, кошики, накриті вишиваними рушниками, крізь які подумки проглядались печені поросята, кільця ароматної ковбаси, рум'яні паски, масло, сир, сіль, різноколірні крашанки та багато іншого, в залежності від достатку господаря. Найбільше людей зібралось біля Богоявленського собору, що височів на Замковій горі. Храм був настільки переповненим, що не зміг вмістити всіх своїх прихожан, тому сотні їх тиснулись біля його входу. Полум'я сотень свічок яскраво освітлювало середину церкви, а від багать, що горіли навколо цвинтаря, було видно, як в білий день.

Рівно опівночі наступила кульмінація пасхального богослужіння. Настоятель собору в повній тиші проголосив традиційне довгоочікуване “Христос Воскрес!”; у відповідь пролунало багатоголосе – “Воістину Воскрес!”, і так повторилося тричі. Народ радів, і його радості не було меж. Всі христосалися, обіймалися, цілувалися, а на очах бриніли сльози безмежного щастя. Швидко минула ця ніч, і після закінчення пасхального цілонічного богослужіння, коли помітно порожевіло небо, віщуючи народження нового дня, всі присутні почали розміщуватись в декілька рядів навколо храму, щоб освятити паски. Все проходило тихо й мирно, ніщо не

віщувало біди. З храму, на чолі процесії, вийшов священик і вже обійшов перші ряди, густо скроплюючи кропилом кошики і нахилені голови прихожан, коли раптом святкову тишу розірвав цокіт копит шестерні коней і гуркіт карети по бруківці в їзної брами. Це поверталась із Суража до замку Анна-Алоїза. Коні, що увірвалися на цвинтар, узрівши велике скупчення людей, злякано самі по собі зупинилися. Форейтор, знявши шапку, перехрестився і зійшов з козлів, щоб дочекатися кінця освяти. Але не так сталось, як він думав. З вікна карети висунулась княгиня і розлюченим голосом наказала не панькатись, а під їжджати до замку. Форейтор зблід, на якусь мить розгубився, не знаючи, що робити, але переміг в собі страх і з гідністю відповів княгині:

– Це не бидло, а люди, ваша світлість, і на них я не поїду!

У відповідь почув загрозливе попередження.

– Не поїдеш, так сконаєш на палі!

– Хай так, але з місця не зрушу!

В цю мить, як з-під землі, з'явився княжий пахолок і, наче кішка, спритно вдерся на козли, а там засвистів батіг і перелякані коні, як блискавиця, понеслися по людях. Пролунав зойк і крик пораних, були навіть вбиті. Народ на секунду завмер, а за тим в карету полетіло все, що було під руками. Хтось вчепився за вудила і осадив коней, інші стягнули з козлів і затоптали ногами запроданця. Ще хвилина, і ненависна дідичка була б розірвана на дрібні шматки, але на допомогу підоспіла озброєна варта і багаточисельна челядь, які виволокли її з карети і разом з нею замкнулись на всі засуви в замку. Через хвилину замок з'яв повибиваними вікнами, а по стінах стікали потьйоки розбитих яєць. Збуджені запахом невинно пролитої крові й образи, забувши про велике свято, люди ламали й трощили все, що нагадувало ненависну княгиню і її посіпак.

Де кілька днів вирувало, як діючий вулкан, розгніване місто, але надовше не вистачило сил, щоб протиставити їх війську, що прибуло звідусіль на виручку заблокованій в замку винуватниці цього бунту. І згорьоване та знекровлене місто скорилось. Розпочалась дика і розгнуждана розправа. Грабували хати, твалтували жінок, а чоловіків саджали у в'язниці, в які перетворили навіть церкви. Не довго забарився з вироком і Люблінський трибунал. Ось деякі його фрагменти, від яких ще сьогодні холоде кров в жилах:

“Попів православних вигнати за межі володінь Острозьких”. “Всіх, хто в тюрмах, стягти мечем, ватажків і підбурювачів скарати через четвертування – ламання рук і кісток, спалення в смолі, вплітання в колеса, здирання шкіри”. “Будинки рокошан спалити, зрівняти з землею, площу з-під них посилати сіллю”. Мабуть, більш сатанинського вироку

світ не чув і не бачив, але, на жаль, він був частково виконаний. Таким був епілог кривавого Великодня 1636 року в старовинному Острозі, який дістав назву Острозької трагедії.

Анна-Алоїза Ходкевич, дочка князя Олександра Острозького, всупереч давнім традиціям предків насаджувала місцевому населенню католицьку віру. Один з випадків такої діяльності обріс масою чуток. В Острозькому літописі описана ситуація, за якої Анна-Алоїза вирішила перепоховати, а заодно і перехрестити свого батька на католика (це через 33 роки після його смерті!). Православні міщани були обурені такою зухвалістю, тим паче, що відбувалося це в 1636 році, напередодні православної Паски. Заключним епізодом став хресний хід до церкви Воскресіння Господнього. Анна-Алоїза Ходкевич дала наказ розігнати зборище православних, що прийшли святити паску. Тоді був початок і, власне, кінець повстання. Княгиня жорстоко покарала народ за непослух: відбулося безліч страт, православні церкви були закриті, священники відправлені у заслання.

Існують також і інші версії цього повстання. Так в одній із легенд говориться, що в цьому повстанні для Анни-Алоїзи вибили писанкою око, і навіть були згадки, що існували портрети княгині з одним перев'язаним оком. Деякі версії описують, що привид Анни-Алоїзи одягнений не в чорне вбрання монашки, а в білу довгу сорочку (в такій сорочці описується й привид Гальшки який блукає замком). Щоправда про Гальшку говориться, що її привид виглядає як п'ятнадцятилітня дівчина, а привид Анни-Алоїзи – це вже жінка старшого віку.

Існувало декілька легенд, які відрізнялися одна від одної кардинально, на ці легенди вказує П. Юр'єв. Так, в одній говориться, що під час вказаних подій православний єпископ, який проводив обряд освячення пасок, висловив прокляття Анні-Алоїзі, і та провалилася разом з каретою під землю. Інша версія, мабуть, походженням із католицького середовища, оповідає, що в той час, коли піднялося повстання, Анна-Алоїза проказала прокляття схизматикам (православним), і в ту ж мить всі парафіяни, разом з убранством церкви та куполами провалилися під землю. Друга версія підтверджує відоме з літератури та з переказів прокляття, яке єзуїти разом Анною-Алоїзою наклали на Богоявленський собор.

Більше ніж двісті років собор стояв пустою, поступово попадали купола, було забрано архітектурний декор, (частина потрапила до церкви села Хорів) і тільки наприкінці XIX ст. церква була відновлена.

Легенда подається у викладі Петра Андрухова з деякими додатками, уточненнями та правками.